

Wojciech Zarosa (KIELCE)

Dziesięcina w ustawodawstwie synodów prowincjonalnych metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu

Jeżeli więc my zasialiśmy wam
dobra duchowe, to cóż wielkiego,
że uczestniczymy w żniwach
waszych dóbr doczesnych?

Św. Paweł (1 Kor 9, 11)

Synody prowincjonalne uchodzą za ważne narzędzie Kościoła, za pomocą którego władze kościelne starały się wprowadzać oraz upowszechniać normy powszechnego prawa kanonicznego oraz dokonać naprawy złego stanu rzeczy¹. Zgromadzenia zbierające się z inicjatywy arcybiskupów gnieźnieńskich stanowiły pierwsze ogniwo w walce o postulowane reformy w Kościele w średniowiecznej Polsce. Po uchwaleniu statutów o zasięgu prowincjonalnym zbierały się synody diecezjalne, których zadaniem było dostosowywanie ogólnych norm do specyficznych warunków lokalnych każdej diecezji.

¹ Literatura dotycząca problematyki synodalnej jest obszerna i stale poszerzana. Do najważniejszych pozycji traktujących o synodach prowincjonalnych w sposób ogólny należy zaliczyć prace: W. Abraham, *Studia krytyczne do dziejów średniowiecznych synodów prowincjonalnych Kościoła polskiego*, Kraków 1912; M. Morawski, *Synod prowincjonalny diecezji gnieźnieńskiej w dawnej Polsce*, Włocławek 1935; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971; W. Uruszczak, *Ustawodawstwo synodów Kościoła katolickiego w Polsce w XIII i XIV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1999, t. 51, z. 1–2; W. Góralski, *Synody w historii Kościoła w Polsce. Szkic do dziejów ustawodawstwa synodalnego*, „Studia Płockie” 1999, t. 27; L. Zygmunt, *Późnośredniowieczne synody narzędziem reformy Kościoła*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzys i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka, T. Graff, G. Ryś, Kraków 2013, s. 423–441; B. Wojciechowska, *Średniowieczne ustawodawstwo synodalne w Polsce wobec norm Kościoła powszechnego*, w: *Postęp i zacofanie w kulturze Europy Środkowej*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 2015, s. 284–293.

Katalog spraw regulowanych pod kierunkiem arcybiskupów gnieźnieńskich był niezwykle szeroki. Jak ustalił Wacław Uruszczak², do najważniejszych kwestii poruszanych podczas tych zgromadzeń należały przepisy dotyczące dyscypliny kleru³, spraw związanych z kultem, dóbr kościelnych i jurysdykcji biskupiej, zaś sprawy prawa małżeńskiego⁴, ekskomuniki⁵, *privilegium fori*⁶ oraz Żydów miały znaczenie mniejsze. W tym kontekście nie dziwi również duża liczba statutów prowincjonalnych dotyczących dziesięciny, co przypuszczalnie było jednym z najważniejszych przejawów obrony niezależności majątkowej duchowieństwa.

W niniejszym artykule poddano analizie statuty synodów prowincjonalnych wydane między 1217 a 1420 r., które wdrażają przepisy regulujące problem, jakim bez wątpienia była sprawa oddawania dziesięcin⁷.

Pierwszy znany nam statut synodalny na terenie metropolii gnieźnieńskiej, regulujący problematykę dziesięciną, przypadł na okres pontyfikatu arcybiskupiego Henryka Kietlicza (1199–1219). Hierarcha ten konsekwentnie dążył do przeszczerzenia na gruncie polskim idei reformy kościelnej⁸, w czym znalazł gorące poparcie papieża Innocentego III. Niewątpliwie na atmosferę odnowy Kościoła duży wpływ musiał mieć także zwołany w 1215 r. IV sobór laterański⁹. Papież

² W. Uruszczak, *Ustawodawstwo synodów Kościoła katolickiego*, s. 137.

³ W sprawach związanych z próbą naprawy obyczajów duchownych poprzez uchwały synodalne zob. J. Fijałek, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2002 (przedruk pracy z 1894 r.); S. Konarska-Zimnicka, „*Nie szata zdobi człowieka*”. *Polskie statuty w walce o skromność ubioru duchownych*, w: *Ecclesia semper reformanda*, s. 443–464.

⁴ Zob. B. Wojciechowska, *Małżeństwo w ustawodawstwie synodalnym Kościoła polskiego w późnym średniowieczu*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 2015, t. 67, z. 1, s. 21–28.

⁵ Tejże, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Kielce 2010.

⁶ W. Abraham, *Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w wieku XIII*, „*Collectanea Theologica*” 1938, t. 17, z. 1–2, s. 1–16.

⁷ Osobno potraktowano dziesięcinę w świetle synodów diecezjalnych. Zob. W. Zarosa, *Dziesięcina w ustawodawstwie polskich synodów diecezjalnych w XIII–XV wieku*, „*Saeculum Christianum*” 2015, t. 22, s. 55–66.

⁸ O pontyfikacie Henryka Kietlicza zob.: J. Wyrozumski, *Kościół i społeczeństwo polskie w świetle bulli papieża Innocentego III*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Warszawa 1997, s. 109–118; tenże, *Pontyfikat arcybiskupi i reformy Henryka Kietlicza*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 97–105; W. Baran-Kozłowski, *Arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz (1199–1219). Działalność kościelna i polityczna*, Poznań 2005.

⁹ Na soborze wydano również przepisy dotyczące dziesięcin. Do najważniejszych z nich możemy zaliczyć nakaz bezwzględного oddawania dziesięciny oraz pierwszeństwo dziesięcin przed wypłatą czynszów i innych powinności na rzecz świeckich. Zob. *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 2, wyd. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 294–297 (przekład polski równoległy z przekładem łacińskim).

już w 1207 r. zakazał wszystkim książętom polskim zwalniania podległej im ludności z obowiązku płacenia dziesięciny oraz wezwał rządzących, by nie stawiali przeszkód w oddawaniu tego świadczenia przez wiernych. Pieczę nad egzekucją tego przepisu powierzono właśnie Kietliczowi¹⁰, który upatrywał szansy na realizację programu m.in. w synodach, wówczas zwoływanych dość regularnie¹¹. W 1217 r. z inicjatywy arcybiskupa zwołano synod do Kamienia. Na forum tym zapadła decyzja, by odbierać prawo do poboru dziesięcin patronom, którzy zdecydowaliby się wystąpić przeciwko kościelnym prawom majątkowym. Osoby te miały być jednocześnie obłożone ekskomuniką, a ich kościoły interdiktami¹². *Ius patronatus*¹³ dawało patronom, lokującym kościół we własnych dobrach, znaczne przywileje, w tym prawo do poboru dziesięciny. Teoretycznie właściciel kościoła powinien przeznaczać odpowiednią część z zebranej dziesięciny na utrzymanie kapłanów, jednakże w praktyce mógł on zatrzymywać ją w całości dla siebie. Z tego powodu władze kościelne zdecydowały się uchwalić przepis, który dawałby możliwość przewyciężenia niekorzystnego dla duchownych precedensu załaszczania dziesięcin.

Kolejne ważne ustalenia w kwestii dziesięcin zapadły na synodzie sieradzkim w 1233 r. Zgromadzenie to zwołane zostało przede wszystkim dla zażegnania ważnego sporu politycznego, którego przyczyną stało się udzielenie rok wcześniej przez księcia Władysława Odonica przywileju dla biskupa poznańskiego, znoszącego ciężary prawa książęcego i sądownictwo książęce z ludności kościel-

¹⁰ Tamże, s. 106–107. Bulla papieża Innocentego III z 4 stycznia 1207 r. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 43.

¹¹ O działalności synodalnej Kietlicza zob. M. Fąka, *Synody arcybiskupa Henryka Kietlicza (1199–1219)*, „Prawo Kanoniczne” 1969, t. 12, z. 1–2, s. 95–127; I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 38–44. Należy zaznaczyć, że synody prowincjonalne w czasach Kietlicza nie miały charakteru stricte religijnego. Zbierała się na nich również i strona świecka (księżęta piastowscy i możni). Za Stanisławem Zachorowskim tego typu zgromadzenia można określić mianem zjazdów. Zob. S. Zachorowski, *Studia z historii prawa kościelnego i polskiego*, Kraków 1917, s. 21–50.

¹² Tekst statutu zob. *Statuty synodalne Henryka Kietlicza*, w: *Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego w Polsce*, nr 7, oprac. A. Vetulani, Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1938, s. 22–37.

¹³ Zob.: W. Abraham, *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889; R. Pankiewicz, *Wpływ prawa świeckiego na powstanie prawa patronatu*, „Kościół i Prawo” 2013, t. 2, s. 73–100; B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003; M. Koczerska, *Prawo patronatu w Polsce późnego średniowiecza i jego wpływ na kulturę pisma społeczeństwa świeckiego*, w: *Sacri canones servanti sunt. Ius canonicum et status ecclesie seaculis XIII–XV*, red. P. Krafl, Praga 2008, s. 224–234.

nej. Ponadto zezwalał on biskupowi poznańskiemu na bicie własnej monety¹⁴. Pozwolenie na tak szerokie uprawnienia spowodowało niezadowolenie możnych, którzy wystąpili przeciwko Odonicowi. W 1233 r. Wielkopolskę najechał książę śląski Henryk I Brodaty, działający zapewne w porozumieniu z opozycją wielkopolską. Chaos powiększyło równoczesne wystąpienie księcia Konrada Mazowieckiego przeciwko Henrykowi Brodatemu w Małopolsce¹⁵. Papież Grzegorz IX w 1233 r. nakazał arcybiskupowi Pełce, który wspierał Odonica, aby zapobiegł przemocy oraz podjął rokowania między zwaśnionymi stronami¹⁶. Na wspomnianym synodzie sieradzkim – oprócz zakończenia sporu politycznego – wydano przepis, w którym nakazywano zamianę dziesięciny swobodnej (*decima libera*), oddawanej przez rycerstwo na mocy prawa rycerskiego (*ius militare*), na dziesięcinę oddawaną *in gonythwam*, czyli według powinności kmieci. Przepis miał obowiązywać jeśli osoby posiadające przywilej dziesięciny swobodnej dopuszczają się oszustw lub kradzieży tej daniny¹⁷. Aby zrozumieć istotę tego przepisu należy wcześniej poczynić kilka ogólnych uwag dotyczących charakteru obu typów dziesięcin. Oddawanie dziesięciny do swobodnie wybranego kościoła (*decima libera*)¹⁸ było jednym z istotnych uprawnień, które posiadało rycerstwo. Taki sposób opłacania daniny miał potwierdzać szczególny status rycerstwa w społeczeństwie średniowiecznym oraz akcentować wolności i przywileje rycerskie.

¹⁴ Przywilej ten odnotowany został w dwóch źródłach narracyjnych: *Kronice wielkopolskiej* oraz *Roczniku kapituły gnieźnieńskiej*. Zob. *Kronika wielkopolska*, oprac. K. Abgarowicz, B. Kürbis, Kraków 2010 (na podstawie wydania z 1965 r.); *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, w: *Roczniki wielkopolskie*, oprac. A. Pawlaczyk, J. Wiesiołowski, Poznań 1995, s. 103–104.

¹⁵ O okolicznościach tych wydarzeń zob.: B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, s. 308–311; K. Witkowski, *Władysław Odonic książę wielkopolski (ok. 1190–1239)*, Kraków 2013, s. 92–115; S. Pelczar, *Władysław Odonic. Książę wielkopolski, wygnaniec i protektor Kościoła (ok. 1193–1239)*, Kraków 2013, s. 115–141, 261–305.

¹⁶ Bulle papieża Grzegorza IX z 25 i 27 lutego 1233 r. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, nr 143–144.

¹⁷ „Statuimus: ut si quis miles probatus fuerit fraudem in hoc fecisse, et non integro decimam persolverint; cadat ab hoc iure, quod militibus est permissum, et non solvat decimam sicut illi, qui privilegium militiae non habeant”. Dysponujemy dwiema edycjami statutów sieradzkich z 1233 r.: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae gneznensis maxima ex parte. Nunc primum e codicibus manu scriptis typis mandatae*, wyd. R. Hube, Petersburg 1856, s. 3–4; *Wiadomość o zbiorze statutów synodalnych polskich powszechnych w prowincyi Gnieźnieńskiej*, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1, wyd. A. Helcel, Warszawa 1856, s. 344.

¹⁸ Władysław Abraham twierdził, że początkowo dziesięcina w ogóle nie była obowiązkowa, a rycerstwo opłacało dziesięcinę swobodną wyłącznie dobrowolnie. Zob. W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, „Biblioteka Warszawska” 1891, t. 4, s. 173–174.

Każda próba ograniczenia tego prawa musiała więc budzić naturalny sprzeciw warstwy rycerskiej. Z kolei dziesięcina oddawana *in gonythwam*, to dziesięcina oddawana przez ludność kmiecią. Wyłącznym odbiorcą dziesięcin kmiecych był sam biskup (poza dziesięciną ze wsi, w której znajdował się kościół parafialny)¹⁹. Statut ten wprowadzał więc niekorzystne – z punktu widzenia warstwy rycerskiej – rozstrzygnięcie, które skutkowało mogło przejmowaniem przez biskupów całości dziesięcin, nie mówiąc już o skutkach natury psychologicznej, wywołanych przez ograniczenie istotnego czynnika rycerskiej stratyfikacji społecznej, jakim bez wątpienia było oddawanie dziesięciny swobodnej²⁰.

Istotne ustalenia dla kwestii dziesięcinnych zapadły na synodzie prowincjonalnym, odprawionym w 1248 r. we Wrocławiu przez legata papieża Innocentego IV – archidiacona Jakuba z Leodium. Wysłannik papieski, w obecności arcybiskupa gnieźnieńskiego Pełki oraz biskupów diecezjalnych, wydał statuty regulujące istotne problemy kościelne²¹, w tym również trzy przepisy odnoszące się do dziesięcin. Pierwszy z nich (§5: „Ut illi, quibus debentur decimae recipient eas infra octo dies post messes”) nakazywał pobieranie przez plebanów należnych im dziesięcin nie później niż do 8 dni od zakończenia żniw²². Zgodnie z orzeczeniem IV soboru laterańskiego²³ zapłata dziesięcin miała poprzedzać wypłatę innych świadczeń o charakterze świeckim. Z tego też powodu plebani po zakończeniu żniw winni udawać się na pola i oszacować plony, a do tego czasu wszystkie zbiory miały pozostać nienaruszone²⁴. Zwłoka duchownych, połączona z niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi (np. deszczem), powodowała marnotrawie-

¹⁹ J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań–Wrocław 2001, s. 130–132.

²⁰ Jan Wroniszewski widzi w tym statucie próbę rozstrzygnięcia problemu, narastającego wraz z rozwojem gospodarki czynszowej, między wyższym duchowieństwem oraz patronem i wchodzącymi z nim w „ciche porozumienia” plebanami o to, komu należy się dziesięcina kmiecia. Tamże, s. 137–138.

²¹ Kanon spraw, które podjął synod najpełniej przedstawił W. Góralski, *Statuty synodalne legata Jakuba z Leodium*, „Prawo Kanoniczne” 1987, t. 27, z. 3–4, s. 149–171; tenże, *Synody w historii Kościoła w Polsce. Szkic do dziejów ustawodawstwa synodalnego*, „Studia Płockie” 1999, t. 27, s. 148–149.

²² Tekst statutu w: *Wiadomość o zbiorze statutów synodalnych*, s. 349–350.

²³ Por. przypis 9 niniejszej pracy.

²⁴ Po wycenie dziesięciny plebani sprzedawali ją „na pniu” (czyli „od ręki”), zgodnie z lokalnymi umowami. Dodajmy jeszcze, że terminem zapłaty dziesięciny był dzień św. Jakuba (25 lipca) lub w ostateczności dzień św. Marcina (11 listopada). Zob. P. Plisiecki, *Akt wdzięczności czy zapłata? – z badań nad rozumieniem dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, w: *Przestrzeń religijna Europy Środkowo-Wschodniej w średniowieczu*, red. K. Bracha, P. Kras, Warszawa 2010, s. 181–187.

nie zboża, co dostrzegły – zapewne na skutek skarg – władze kościelne i starały się przezwyciężyć ten stan poprzez wprowadzenie klarownego terminu odbioru daniny. W kolejnym przepisie (§6: „Ut milites colonis decimas non remittant”) synod postanowił ukrócić niekorzystne zwyczaje związane z oddawaniem dziesięciny przez nowo osadzanych przez rycerstwo kolonistów. Panowie feudalni sprowadzając na swoje ziemie osadników określali im bowiem mniejszy wymiar dziesięciny snopowej lub zamieniali ją na niewielką dziesięcinę *in grano*. W celu obrony własnej ludności przed opłatami na rzecz duchowieństwa dopuszczano się także zajmowania dziesięcin oraz zakazywano płacenia tej daniny w ogóle. Jakub z Leodium nakazał więc biskupom czuwanie nad przestrzeganiem prawa oraz potępił wszelkie przejawy niewywiązywania się z obowiązku dziesięcinnego²⁵. Kolejny statut (§7: „Contra milites, qui impediunt venditionem decimarum”) dotyczył prób ograniczania prawa do sprzedaży dziesięcin przez duchownych, co zostało potraktowane jako wykroczenie, które biskupi powinni piętnować z całą stanowczością²⁶. Ustawodawcy określili również szczegółowy tryb nakładania cenzur kościelnych w przypadku niewywiązywania się z obowiązku zapłaty dziesięciny. Brak reakcji na upomnienie skutkowało miał nałożeniem ekskomuniki przez biskupa, która w przypadku dalszego braku skruchy mogła przerodzić się w interdykt o charakterze społecznym (zakaz sprawowania sakramentów na terytorium objętym cenzurą). Gdyby zaś to nie pomogło, biskup powinien wezwać do pomocy *brachium saeculare* w osobie panującego na danym obszarze księcia²⁷.

Następca Pełki – arcybiskup Janusz²⁸ (1259–1271) podczas synodu prowincjonalnego odprawionego w 1262 r. w Sieradzu wydał statuty synodalne, które dotyczyły m.in.: oszustw przy oddawaniu dziesięciny swobodnej (*venditionem decimarum liberam*), trybu nakładania interdyktu na osoby zakazujące swoim poddanym oddawać dziesięciny, zakazu zmiany dziesięciny snopowej na inną oraz nieprzenoszenia prawa dziesięciny swobodnej na ziemie wykupowane od kmieci.

Treść pierwszego ze statutów wskazuje, że władze kościelne wobec nagminnego niewywiązywania się z obowiązku opłacania dziesięciny swobodnej przez rycerstwo zaostrzały sankcje kościelne. Nakazano, aby osoby, które nie wywią-

²⁵ *Wiadomość o zbiorze statutów synodalnych*, s. 350.

²⁶ Tamże, s. 350–351.

²⁷ Tryb postępowania zob. §1: „De censura ecclesiastica exercenda a praelatis”. Tamże, s. 347–348.

²⁸ Działalność arcybiskupa Janusza przedstawił m.in. J. Nowacki, *Arcybiskup gnieźnieński Janusz i nieznan synod prowincjonalny roku 1258*, „Collectanea Theologica” 1933, t. 14, z. 1–2, s. 92–172.

zywały się z tego obowiązku płaciły dodatkowo na rzecz kościołów karę w wysokości jednego kamienia wosku od radła lub dwóch od pług²⁹. Jednocześnie zalecano, aby ekskomunika wobec dłużników była utrzymywana do chwili spłaty wszystkich zobowiązań³⁰.

Kolejny przepis wprowadzał karę interdyktu na wsie właścicieli, którzy zabrali swoim poddanym oddawania dziesięciny. Nałożenie interdyktu – jak wcześniej wspomniano – wiązało się z zawieszeniem sprawowania sakramentów na danym obszarze. Celem tego postanowienia była zapewne chęć nadania karze wymiaru społecznego, co skutkowałoby wywieraniem presji ze strony ludności kmiecej na właściciela, aby zakaz wypłacania dziesięcin wycofał. Statut przewidywał również osobistą, indywidualną karę ekskomuniki wobec tego, kto zdecydowałby się w jakikolwiek sposób nakłaniać do nieopłacania należności³¹.

Trzeci z przepisów należy rozpatrywać na tle coraz wyraźniej postępującego procesu kolonizacyjnego i stopniowych zmian w strukturze ekonomicznej społeczeństw wiejskich, wywołanych przez pojawienie się czynszu pieniężnego³². Synod orzekł, że jedyną formą dziesięciny, jaką należy oddawać, jest dziesięcina snopowa, zaś wszystkie umowy między właścicielami wsi a kolonistami zmieniające ten stan, są nieprawne. Jednocześnie, aby nie doprowadzić do konfliktów,

²⁹ Pług (*aratorum magnum*) oraz radło (*aratorum parvum, minus aratrum*) to jednostki powierzchni, stosowane na terenie średniowiecznej Polski. W Wielkopolsce stosunek pługu do radła wynosił 2:1. Zob. J. Szewczyk, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968, s. 27–28.

³⁰ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Quicumque venditionem decimarum liberam manifeste vel occulte qua quumque machinatione vel dolo impediverit, seu decimas iniuriose detinuerit, convictus pro uno quoque aratro parvo, quod radlo dicitur, lapidem ceræ, pro magno autem, quod plug nominator, duos lapides ceræ persolvat; et tamdiu excommunicationis sententiam innodatus teneatur, si que praediximus in termino sibi assignato facere contempserit, donec omnia ex integro persolvat”, s. 51.

³¹ Tamże: „Item statuimus: ut si quis in villa sua decimam eolligendam seu collectam locari prohibuerit, cuius villa fuerit, tamdiu excommunicetur in sua parochia et aliis vicinis ecclesiis, et ipsa villa sit subdita ecclesiastico interdico, donec damnum, quod ex eius prohibitione dominus sustinuerit decimæ, ipsius domini vel eius proeuratoris iuramento declarandum, ad plenum fuerit ei, ad quem decima pertinet, solutum”.

³² K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, „Przegląd Historyczny” 1910, t. 11, z. 3, s. 12–30; Z. Kaczmarczyk, M. Szczaniecki, *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej*, „Zasopismo Prawno-Historyczne” 1951, t. 3, s. 67–68; J. Matuszewski, *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce*, w: *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Szymczaka*, red. M. Domagała, Łódź 1994, s. 224–245; K. Radomski, *Upięknienie gospodarstw kmiecych w Małopolsce w latach 1253–1370*, Warszawa 2012, s. 57–74.

zdecydowano się wprowadzić okres dwóch miesięcy od wydania statutu na uregulowanie tej kwestii, o ile zezwoli na to właściwy biskup diecezjalny. Brak takiej zgody oraz przekroczenie terminu skutkowało już nałożeniem interdyktu na wieś, a na osoby sołtysa i właściciela wsi – ekskomuniki³³. Synod sieradzki uściślił dodatkowo przepisy określające kategorię ziemi, z której należało oddawać dziesięcinę. Postanowiono, że dziesięcina *in gonythwam (more rusticano, communi modo)* obowiązuje także z ziem, które wykupowano od kmieci. Jak zauważył Jan Wroniszewski, przepis ten znacznie ograniczył prawo do dziesięciny swobodnej poprzez precyzyjne określenie „kategorii dziesięcinnej ziemi”³⁴.

W 1267 r. odbył się synod prowincjonalny we Wrocławiu, któremu przewodniczył legat papieża Klemensa IV, pochodzący najprawdopodobniej z Burgundii kardynał Gwidon³⁵. W skład *Constitutiones*³⁶, wydanych na tym synodzie, wchodziły trzy postanowienia odnoszące się do dziesięcin. Legat nakazał, aby dziesięcinę oddawano wyłącznie *in agro*, co jednoznacznie przekreślało dziesięciny pieniężne. Zgodnie z normami prawa kanonicznego polecono wypłacać dziesięciny do kościołów, w których wierni przyjmowali chrzest³⁷. Po raz kolejny powtórzono również, aby duchowni nie ociążali się przy wytyczaniu dziesięcin po żniwach³⁸.

³³ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Item inhihemus, ne qui in detrimentum vel fraudem decimarum, quasumque villas seu terras eo iure, ne decimae manipulatim in campis persolvantur, locare seu locatas detinere presumant; donec cum domino decimae de consensu episcopi dioecisani, infra duorum mensium spatium plenarie, a publicatione huiusmodi constitutionis, componant. Alioquin dominus et scultetus villae excommunicationi et ipsa villa ecclesiastico interdicto subiaceant, donec vel decimam in campo persolvi faciant, vel prout praemisimus, cum domino decimae, component”, s. 52–53.

³⁴ J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej*, s. 140.

³⁵ T. Silnicki, *Kardynał legat Gwido. Jego synod wrocławski w r. 1267 i statuty tego synodu*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 47–85.

³⁶ Obszerne teksty statutów zob. w: *Antiquissimae constitutiones synodales*, s. 63–65; drobne różnice występują w tekście wydanym przez A. Helcela, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1, s. 361–362.

³⁷ Interesy kościoła parafialnego, w którym wierny otrzymywał chrzest regulował m.in. wydany w 1140 r. dekret Gracjana, zob. *Decretum Gratiani*, w: *Corpus Iuris Canonici*, t. 1, wyd. E. Friedberg, Graz 1955, C. 16, q. 44, 45, 46, 45, 46 – gdzie znajduje się komentarz Gracjana, który wyjaśnia, że dziesięcina należy się bezwzględnie kościołowi parafialnemu. Niektórzy badacze utrzymują, że przepis ten wywodzi się z czasów karolińskich, np. J. Dudziak, *Dziesięcina*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszczyk i in., t. 4, Lublin 1983, s. 600–601. Na temat dekretu Gracjana zob. A. Winroth, *The making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000.

³⁸ W tym miejscu należy zrewidować nieco pogląd o negatywnym wpływie synodu z 1267 r., wyrażany m.in. przez wybitnego badacza dziejów kościelnych Tadeusza Silnickiego. We-

Do *Constitutiones* dołączono także zalecenie nakazujące biskupom odczytywanie tekstów statutów na synodach diecezjalnych, a przepisy dotyczące świeckich nakazywano odczytywać w kościołach parafialnych. Niewywiązywanie się z tego polecenia skutkowało nałożeniem ekskomuniki³⁹.

Podczas synodów prowincjonalnych odprawionych w 1285, 1290 i 1309 r. przez arcybiskupa Jakuba Świnkę⁴⁰ (1283–1314) temat dziesięcin pojawiał się wielokrotnie. Fakt ten sugeruje, że kwestia ta stała się niezwykle istotna. Podczas pierwszego z nich (1285 r.) zwrócono uwagę na rolę przywileju, na mocy którego erygowano nowe kościoły. Zgodnie z postanowieniem ustawodawców, powinien on zawierać dokładne wytyczne informujące o wysokości dziesięciny, tak aby nadwyżkę można było oddawać biskupom. Do dokumentu takiego należało ponadto dołączyć pieczęć patrona oraz biskupa. W tym miejscu należy uściślić, że norma ta obowiązywać miała jedynie w przypadku fundacji biskupiej, zaś w stosunku do kościołów katedralnych – nie obowiązywała w ogóle⁴¹.

dług niego synod nie brał pod uwagę interesów świeckich oraz zmian o charakterze społeczno-gospodarczym. Twierdził wręcz, że synod ten dążył do „zniszczenia dziesięciny swobodnej”. Por. T. Silnicki, *Kardynał legat Gwido*, s. 33. Nie negując dokonań Silnickiego należy zauważyć, iż synod ten po raz kolejny nakazywał duchownym szybkie pobieranie dziesięcin, co miało chronić jej płatników przed spadkiem wartości pozostałych pól. Przepis, który dotyczył praw kościoła parafialnego do dziesięciny, miał zapewne na celu uchronienie parafii przed zgubnymi skutkami erozji sieci dziesięcinnej, co związane było z postępującym procesem fundacyjnym (trzeba przy tym pamiętać, że właściwym czasem intensywnej rozbudowy struktur parafialnych był wiek XIV). O sieci parafialnej zob. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004. Ciekawych wniosków na temat wzajemnych relacji okręgów parafialnych i dziesięcinnych dostarczają badania Piotra Plisieckiego przeprowadzone na podstawie *Liber beneficiorum* Jana Długosza. Zob. P. Plisiecki, *Z badań nad siecią parafialną i dziesięciną. Przykład parafii w Dobrowodzie*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 2004, t. 1, s. 5–22; tenże, *Relacje dziesięcinne w dekanacie Kije według tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza. Wykazy i tabele*, Lublin 2002.

³⁹ Treść tych statutów zostanie włączona do tzw. kodyfikacji wieluńsko-kaliskiej arcybiskupa Mikołaja Trąby, o czym niżej.

⁴⁰ O sylwetce tego metropolity zob.: W. Karasiewicz, *Jakób II Świnka. Arcybiskup gnieźnieński*, Poznań 1948; T. Silnicki, K. Gołąb, *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa 1956; B. Kumor, *Kościół w obronie polskości. Działalność metropolity Jakuba Świnki*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1: *do r. 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1974, s. 130–134; B. Nowacki, *Arcybiskup Jakub Świnka – budzielnik i propagator polskiej świadomości narodowej*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 107–120.

⁴¹ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Item quum episcopi fundant ecclesias aut fundatas dotare volunt, statuimus: ut dos in perpetuum memoriam habeatur in scriptis, et sub sigillo praelati et patroni literadiligentius conservetur. Si quae autem decimae, pro

Ograniczenia ważnej kompetencji biskupiej, jakim było prawo nadawania dziesięcin wprowadził synod gnieźnieński z 1290 r. Od tej pory biskupi mogli przekazywać i ustanawiać dziesięciny jedynie za zgodą kapituł katedralnych⁴². Kapituły na mocy prawa konsensusu, czyli udzielania biskupowi zgody na podjęcie czynności prawnej, mogły ograniczać ich wpływ na podejmowanie istotnych decyzji. Głównie chodzi tu o sprawy majątkowe, tj. alienacje z mensy biskupiej (nadania, sprzedaże, zamiany, nadawanie prawa niemieckiego) oraz umowy z książętami, rozgraniczanie parafii, przenoszenie parafii⁴³. W 1290 r. kapituły poszerzyły więc swoje uprawnienia o współdecydowanie o przydzielaniu dziesięcin.

Ustawodawcy nakazywali także, by zaległe dziesięciny oddawać „a festo beati Jacobii”⁴⁴. W kolejnej normie, wydanej przez synod gnieźnieński, napominano powtórnie do oddawania dziesięciny jedynie w kościołach parafialnych, w których przyjęto sakrament chrztu. Duchowni, którzy przyjęliby nieprawą dziesięcinę, mieli podlegać karze ekskomuniki, zaś ich kościoły miały być obłożone interdiktami⁴⁵.

Ostatni z przepisów synodu gnieźnieńskiego z 1290 r. został powtórzony w 1309 r.⁴⁶ Władze kościelne argumentując przeciwko – jak widać – powtarzającemu się procederowi wyjaśniały, że dziesięcinę należy oddawać jedynie tym duchownym, którzy sprawują na danym obszarze *cura animarum*, a więc udzielają sakramentów oraz nauk w duchu chrześcijańskim⁴⁷. Przywilej rycerskiej dziesięciny swobodnej został więc w praktyce wyeliminowany (poza osobistą zgodą biskupa).

usibus eiusdem ecclesiae, fuerint assignatae, sub certa limitatione terrae et quantitate valoris debeant assignari, ita ut excrescentiae, si quae forent imposterum, ad mensam episcopi revertantur. Hoc autem ad cathedrales ecclesias nolumus extendi”, s. 175.

⁴² Tamże: „Nullus episcopus in consecratione alicuius ecclesiae debet decimam aliquam, sine assensu sui capituli, dare”, s. 178.

⁴³ Zob. S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 218–220; A. Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studia nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995, s. 47–51.

⁴⁴ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Audivimus etiam de decimis fraudandis et de manipulis proiciendis a festo beati Jacobi, quod pro injuria reputantes, pati nolumus, sed iure quo praedecessores nostri ab antiquo sunt usitati, uti volumus”, s. 178.

⁴⁵ Tamże: „Laicis decimae non alienentur a propria ecclesia, cui iure debentur. Si ecclesia aliqua eas de manu lai cali susceperit, noverit se interdicto, si clericalis persona est, sciat se excommunication subiacere”, s. 178–179.

⁴⁶ Tekst statutów znany jest z dokumentu, który wystawił arcybiskup Jakub Świnka, datowany na 2 maja 1309 r. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878, nr 922.

⁴⁷ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Quoniam propter officium debetur beneficium; statutum declaramus sentencialiter, ut sicut non licet officia divina alienis parrochianis

Następca Jakuba Świnki, arcybiskup Janisław (1318–1341), odprawił zaledwie jeden – poświadczony źródłowo – synod prowincjonalny, który odbył się w Uniejowie w 1326 r. Na postanowienia tego synodu składały się m.in. trzy statuty dotyczące dziesięcin. Synod napomniiał sołtysów, którzy organizując zbiórkę dziesięcin ludności kmiecej sami uchylali się od jej opłacania. Uznano, że jeżeli nie posiadają oni odrębnego przywileju, także są zobowiązani do opłacania daniny⁴⁸. Kwestia dziesięcin sołtysich jest dość niejednoznaczna i budzi kontrowersje⁴⁹. Decyzję synodu należy rozpatrywać jako próbę ukrócenia procederu unikania oddawania dziesięciny przez sołtysów. Nie sprecyzowano jednak charakteru, w jakim powinna być ona opłacana przez sołtysów, co stało się podstawą późniejszych sporów oraz zatargów⁵⁰.

Istotną rzeczą, którą należało uregulować, była niewątpliwie kwestia dziedziczenia prawa do dziesięciny swobodnej przez synów szlacheckich. W myśl przepisów, które wydane zostały podczas poprzednich synodów, starających się ograniczyć prawa szlachty do dziesięciny swobodnej (a tym samym powiązania dziesięciny z siecią parafialną), synod uniejowski orzekł, że prawo to dziedziczy wyłącznie najstarszy syn. Młodszy spadkobiercy mieli płacić świadczenie do koś-

inpendere, sic etiam utputa decimas miliales et liberas recipere ab eisdem (non liceat), maxime de dyocesi aliena; nisi forsan super hiis certis et determinatis (privilegiis) fundate sint, et hoc de dyocesani processerit voluntate”, s. 178.

⁴⁸ Tamże: „statuimus ergo: quod sculteti huiusmodi suis vicinis seu villanis aequales esse debeant in solutione decimarum, nisi sint muniti privilegio speciali; quod si rationabiliter eis concessum extiterit”, s. 203–204.

⁴⁹ Michał Wyszyński utrzymywał, że sołtysi byli całkowicie zwolnieni z dziesięciny, zob. M. Wyszyński, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1929, s. 82. Natomiast Jerzy Masłowski twierdził, że sołtysi posiadali pozwolenia na obniżkę tego świadczenia, zob. J. Masłowski, *Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łęczyckim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Historyczny” 1937, t. 13, s. 276. Józef Matuszewski, analizując dokumenty arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego wydane w okresie rządów Kazimierza Wielkiego, a więc już po synodzie z 1326 r. stwierdził, że sołtysi otrzymywali zwolnienia z dziesięcin, o ile uprawiali swoją ziemię sami. Przywilej ten nie obowiązywał, jeżeli przekazywali swoją ziemię w dzierżawę. Prawdopodobne jest również, że w tej pierwszej sytuacji sołtysi posiadali prawo dziesięciny swobodnej, zob. J. Matuszewski, *O przywilejach sołtysich XIII i XIV w. (Uwagi na marginesie edycji dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich przez ks. Stanisława Librowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, R. 94, nr 4, s. 155–169. Przywilej ten dotyczył jednakże wyłącznie osób, nie zaś ziemi sołtysiej, zob. J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej*, s. 140–141.

⁵⁰ J. Matuszewski, *O przywilejach sołtysich*, s. 276; J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej*, s. 140–143.

cioła parafialnego. Do przepisu dodano klauzulę (uchwaloną już w 1262 r.), że kupno ziemi kmiecej nie uprawnia szlachcica do dziesięciny swobodnej⁵¹.

Po raz kolejny powtórzono także sankcje wobec osób, które dokonywałyby oszustw przy opłacaniu dziesięcin, ustanawiając ekskomunikę *ipso facto* wobec dłużników oraz interdykt na ich ziemię, jeżeli w ciągu miesiąca nie uregulowałyby powinności⁵².

Jednym z najwybitniejszych arcybiskupów gnieźnieńskich średniowiecza był bez wątpienia Jarosław Bogoria Skotnicki (1342–1372). Dzięki studiom prawniczym, które ukończył na uniwersytecie bolońskim z tytułem doktora dekretów, szybko stał się jednym z najbliższych współpracowników Władysława Łokietka, a po jego śmierci – Kazimierza Wielkiego. Oprócz działalności dyplomatycznej⁵³, Skotnicki dążył również do skodyfikowania statutów, które wydawali jego poprzednicy, głównie Pełka, Janusz, Jakub Świnka i Janisław. W tym celu arcybiskup w 1357 r. zwołał do Kalisza synod prowincjonalny, którego celem była próba określenia użyteczności dawnych statutów pod kątem ich przydatności do obecnej rzeczywistości. Synod wydał 17 przepisów⁵⁴, wśród których znalazło się także zalecenie dotyczące dziesięcin.

Po raz kolejny zakazywano zmieniania formy dziesięciny ze snopowej na inną, co mogłoby przynieść szkodę Kościołowi⁵⁵. Wprowadzenie tego zapisu do zbioru

⁵¹ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „E contra vero si miles aliquis, gaudens privilegio huiusmodi militari, possessionem seu hereditatem aliquam, in qua personae inferiores residebant, decimam ecclesiae seu praebendae alicui ex debito solvendo, titularum praedictorum aliquo assequatur, decimam illuc tenatur solvere, ubi eam personae huiusmodi hactenus persolverunt; quum res transire cum suo onere dignoscantur”, s. 198–199. Tamże pełen tekst statutów.

⁵² Tamże: „Veteris Testamenti serie ac sacrorum Canonum sanctionibus, Deus in signum universalis dominii attestantibus sibi decimam reddi praecepit, suas esse decimas ac primitias asseverans, atque monens et praecipiens; ut deferantur decimae in horrea sua, hoc est in thesauros templi, ut habeant sacerdotes atque levitae, qui sibi ministrant, cibos, non sibi sed nobis sine dubio profuturos”, s. 197.

⁵³ O szerokiej działalności Jarosława Bogorii zob. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1, Poznań 1888, s. 560–649; Z. Kowalska-Urbankowa, *Jarosław ze Skotnik Bogoria, arcybiskup gnieźnieński, prawodawca i dyplomata (zm. 1376)*, „Nasza Przeszłość” 1985, t. 65, s. 54–55; M.M. Grynicz, *Aktywność reformatorska arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii na przykładzie jego działalności ustawodawczej*, w: *Ecclesia semper reformanda*, s. 274–283.

⁵⁴ Zob. I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 73–77.

⁵⁵ *Antiquissimae constitutiones synodales*: „Praeterea, quod ultimo ponitur, magis memoriae commendatur, statuimus et volumus inviolabiliter observari: quatenus solutio decimarum campestrium in aliam solutionem minorem, ad suggestionem secularium potestatum

Skotnickiego sugeruje, że problem ten musiał być nadal aktualny, a wszelkie próby naprawy tego stanu rzeczy przez synody – nieskuteczne. Kodyfikacja z 1357 r. nie odegrała w praktyce większej roli z uwagi na trudności natury formalnej⁵⁶.

Na przełomie XIV i XV w. można zaobserwować wzrost znaczenia synodów prowincjonalnych i diecezjalnych, m.in. w Polsce, Czechach i Węgrzech⁵⁷. Proces ten wiązał się niewątpliwie z próbą zażegnania kryzysu kościelnego, który uwidocznił się m.in. podczas schizmy zachodniej (1378–1417). Wysuwano wówczas postulaty reformy Kościoła *in capite et in membris*, a jej skuteczne narzędzie widziano w koncyliaryzmie oraz soborach powszechnych. Ożywienie działalności synodalnej, które przypadło na ten okres, należy rozumieć więc jako lokalne przejawy znacznie szerszego zjawiska⁵⁸.

W Kościele polskim okres ten przypada na działalność wybitnych polskich biskupów: Piotra Wysza, Jakuba Kurdwanowskiego, Andrzeja Łaskarza oraz arcybiskupa Mikołaja Trąby⁵⁹ (1412–1422). Jedną z głównych idei podjętych przez środowisko Kościoła polskiego w celu przezwyciężenia kryzysu było nawoływanie do kodyfikacji prawa kościelnego, w czym nawiązywano do prób Jarosława Bogorii Skotnickiego z połowy XIV stulecia. Urzeczywistnienie tego zamiaru stało się możliwe dzięki działalności Mikołaja Trąby oraz wspierających go hierarchów i profesorów Uniwersytetu Krakowskiego⁶⁰. W 1420 r. synod obradujący w Wie-

nullatenus immutetur, et quod nobis licere non cernimus, nostris successoribus indicamus”, s. 218.

⁵⁶ Synod z 1357 r. nie starał się o zgodę papieską na włączenie do kodyfikacji statutów wydawanych przez legatów, co znacznie utrudniało posługiwanie się nim w praktyce. Jak pamiętamy, statuty legackie miały znaczenie nadrzędne w stosunku do tych, które wydawały synody pod przewodnictwem metropolitów „krajowych”.

⁵⁷ L. Zygmier, *Późnośredniowieczne synody*, w: *Ecclesia semper reformanda*, s. 427–428.

⁵⁸ Tamże, s. 429.

⁵⁹ Charakterystykę działalności synodalnej tych hierarchów, w kontekście prób reformy Kościoła na gruncie polskim, zob. m.in.: tamże, s. 428–429; tenże, *Drei polnische Bischöfe und Juristen: Peter Wysz, Jakob aus Kurdwanow, Andreas Laskarii und ihre Synodaltätigkeit in den Diözesen Krakau, Plock und Posen*, w: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. N. Krupa, L. Zygmier, Göttingen 2006, s. 157–177; tenże, *Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku (Gniezno–Kraków–Płock–Poznań–Włocławek)*, w: *Kultura prawna Europy Środkowej*, red. A. Barciak, Katowice 2006, s. 164–221; E. Knapiek, *Piotr Wysz wobec kryzysu Kościoła*, w: *Ecclesia semper reformanda*, s. 301–310; J. Krzyżaniak, *W służbie króla i Kościoła – wybitni arcybiskupi XV wieku*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 121–127. Charakterystykę XV-wiecznego episkopatu polskiego przedstawia T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej wobec soborów powszechnych w XV wieku*, Kraków 2008.

⁶⁰ Arcybiskup Mikołaj Trąba, pomny na wcześniejsze trudności związane z kodyfikacją, zapewnił sobie w tym celu poparcie papieża Jana XXIII oraz papieża Marcina V (1413, 1418).

luniu, a później w Kaliszu dokonał redakcji dawnych statutów oraz uzupełnienia ich o nowe postanowienia. Zbiór składa się z 68 artykułów zgrupowanych według porządku rzeczowego zaczerpniętego ze struktury tekstu *Dekretów* Grzegorza IX (*iudex, iudicium, clerus, conubia, crimen*). Do tekstu statutów dołączono wspomniane bulle papieskie: Jana XXII oraz Marcina V⁶¹. W III części synodyku znalazł się obszerny statut dotyczący dziesięcin. Przepis ten jest kompilacją statutów kardynała Gwidona z 1267 r. oraz dwóch statutów Janisława z 1326 r.⁶² Powtórzono m.in. przepisy o niezmienności dziesięcin snopowych, sankcjach wobec osób niepłacących dziesięcin i konieczności uiszczania daniny przez sołtysów. Zaostrzeniu uległy natomiast kary wobec tych, którzy zabranialiby własnym poddanym wypłaty należnej Kościołowi daniny. Proceder ten zagrożony był groźbą nieudzielania kościelnego pogrzebu i sakramentów. Godne uwagi jest, że karą obciążono również słuchających wezwań do niepłacenia dziesięcin. Synod zakazał ponadto zamiany dziesięciny *in gonythwam* na dziesięcinę swobodną po wykupie ziemi szlacheckiej przez ludność niższego stanu oraz powtórzył dyspozycję dotyczącą trybu wytyczania dziesięcin⁶³.

Dziesięcina w średniowiecznej Polsce stanowiła dość istotną kwestię sporną. Strona duchowna, posiłkując się prawem kanonicznym, próbowała w jak największym stopniu ograniczyć wpływy osób świeckich. Patrząc z perspektywy wydawanych wówczas norm należy zastanowić się nad tym, w jakiej mierze statuty te były przestrzegane i brane pod uwagę przez patronów i oddających dziesięciny. Wydaje się, że pomimo znajomości prawa w tym zakresie – ogłaszanego wiernym przez duchownych parafialnych – liczba statutów oraz powtarzające się w nich kategorie „przestępstw” dziesięcinnych świadczą o notorycznym łamaniu

Umożliwiło mu to włączenie do synodyku również i statutów legackich. Zob.: W. Abraham, *Statuta synodu prowincjonalnego w Kaliszu z 1420 r.*, Kraków 1888; T. Silnicki, *Arcybiskup Mikołaj Trąba*, Warszawa 1951, s. 193–198; K. Ożóg, *Otoczenie intelektualne Mikołaja Trąby*, w: *Mikołaj Trąba. Mąż stanu i prymas Polski. Materiały z konferencji. Sandomierz 13–14 czerwca 2008 roku*, red. F. Kiryk, Kraków 2009, s. 111–124; W. Góralski, *Statuty arcybiskupa Mikołaja Trąby*, w: tamże, s. 127–148; L. Zygmier, *W sprawie synodu prowincjonalnego w Uniejowie w 1414 r.*, w: *Si vis pacem para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Tadeuszowi Dubickiemu*, red. R. Majzner, Częstochowa–Włocławek 2013, s. 1135–1143.

⁶¹ W. Góralski, *Statuty arcybiskupa*, s. 146.

⁶² Zawiera drobne zmiany retoryczne, zob. *Statuta synodalia episcoporum cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis mandata. Additis statutis Vieluni et Calissi a. 1420 conditis*, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 4, wyd. U. Heyzmann, Kraków 1875, s. 218–221.

⁶³ Obszerny tekst statutów zob. tamże.

ich postanowień. W tym kontekście duże znaczenie miałyby dalsze badania nad procesami o dziesięciny, które toczyły się przed konsystorzami w okresie średniowiecza. Zdają się to również potwierdzać wymierzone przeciwko dziesięcinie bunty szlachty oraz ludności kmiecej, do których dochodziło – zwłaszcza w XIII i XIV w. – w niektórych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej. Do poważnych wystąpień przeciwko temu świadczeniu doszło m.in. na początku XIV w. w Małopolsce, kiedy to zebrane na zjazdach piotrkowskich w 1406 i 1407 r. rycerstwo wystąpiło z wielką determinacją przeciwko dziesięcinie. Sprzeciwiono się wówczas próbom narzucania przez władze kościelne formy dziesięciny oraz ograniczeniu prawa do dziesięciny swobodnej⁶⁴.

BIBLIOGRAFIA

- Abraham W., *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, „Biblioteka Warszawska” 1891, t. 4.
- Abraham W., *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889.
- Abraham W., *Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w wieku XIII*, „Collectanea Theologica” 1938, t. 17, z. 1–2.
- Abraham W., *Statuta synodu prowincjonalnego w Kaliszu z 1420 r.*, Kraków 1888.
- Abraham W., *Studia krytyczne do dziejów średniowiecznych synodów prowincjonalnych Kościoła polskiego*, Kraków 1912.
- Baran-Kozłowski W., *Arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz (1199–1219). Działalność kościelna i polityczna*, Poznań 2005.
- Dudziak J., *Dziesięcina*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszczyk i in., Lublin 1983.

⁶⁴ B. Ulanowski, *Zjazdy piotrkowskie z r. 1406–1407 i ich uchwały*, Kraków 1887. W diecezji plockiej w 1424 r. na mocy porozumienia szlachty i duchowieństwa zawarto ugodę (tzw. mazowiecką), która łagodziła znacznie powinności ludności kmiecej w tej materii. Zob. S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza oraz organizacyjna 1396–1425*, Kraków 1915. Do znacznie większych wystąpień w Małopolsce (a częściowo i w Wielkopolsce) doszło również za czasów pontyfikatu biskupiego kardynała Zbigniewa Oleśnickiego (1423–1455). Po śmierci Władysława Jagiełły grupa skupiona wokół Spytka z Melsztyna sprzeciwiła się pobieraniu dziesięcin przez Kościół. Mimo początkowo nieprzejednanej postawie Oleśnickiego, w 1434 r. zawarto kompromis, określany jako *Laudum Cracoviense*, której duch bliski był ugodzie mazowieckiej. Zob. B. Ulanowski, *Laudum Vartense*, Kraków 1888, s. 70–78; A. Sochacka, *Konfederacja Spytka z Melsztyna z 1439 r. Rozgrywka polityczna czy ruch ideologiczny?*, „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16, s. 42–64. Powyższe relacje mogą służyć za przykład coraz wyraźniejszego sprzeciwu szlachty wobec powinności na rzecz Kościoła. Są to jednocześnie pierwsze próby oddolnego, instytucjonalnego oporu względem dziesięciny.

- Fąka M., *Synody arcybiskupa Henryka Kietlicza (1199–1219)*, „Prawo Kanoniczne” 1969, t. 12, z. 1–2.
- Fijałek J., *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2002.
- Góralski W., *Statuty arcybiskupa Mikołaja Trąby*, w: *Mikołaj Trąba. Mąż stanu i prymas Polski. Materiały z konferencji: Sandomierz 13–14 czerwca 2008 roku*, red. F. Kiryk, Kraków 2009.
- Góralski W., *Statuty synodalne legata Jakuba z Leodium*, „Prawo Kanoniczne” 1984, t. 27, z. 3–4.
- Góralski W., *Synody w historii Kościoła w Polsce. Szkic do dziejów ustawodawstwa synodalnego*, „Studia Płockie” 1999, t. 27.
- Graff T., *Episkopat monarchii jagiellońskiej wobec soborów powszechnych w XV wieku*, Kraków 2008.
- Grynich M.M., *Aktywność reformatorska arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii na przykładzie jego działalności ustawodawczej*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzys i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka, T. Graff, G. Ryś, Kraków 2013.
- Kaczmarczyk K., *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, „Przegląd Historyczny” 1910, t. 11, z. 3.
- Kaczmarczyk Z., Szczaniecki M., *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1951, t. 3.
- Karasiewicz W., *Jakób II Świnka. Arcybiskup gnieźnieński*, Poznań 1948.
- Knapek E., *Piotr Wysz wobec kryzysu Kościoła*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzys i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka, T. Graff, G. Ryś, Kraków 2013.
- Koczerska M., *Prawo patronatu w Polsce późnego średniowiecza i jego wpływ na kulturę pisma społeczeństwa świeckiego*, w: *Sacri canones servanti sunt. Ius canonicum et status ecclesie seaculis XIII–XV*, red. P. Krafl, Praga 2008.
- Konarska-Zimnicka S., *„Nie szata zdobi człowieka”. Polskie statuty w walce o skromność ubioru duchownych*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzys i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka, T. Graff, G. Ryś, Kraków 2013.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1, Poznań 1888.
- Kowalska-Urbankowa Z., *Jarosław ze Skotnik Bogoria, arcybiskup gnieźnieński, prawodawca i dyplomata (zm. 1376)*, „Nasza Przeszłość” 1985, t. 65.
- Krzyżaniak J., *W służbie króla i Kościoła – wybitni arcybiskupi XV wieku*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.
- Kumor B., *Kościół w obronie polskości. Działalność metropolity Jakuba Świnki*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1: *do r. 1506*, Poznań–Warszawa 1974.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Masłowski J., *Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łęczyckim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej*, „Rocznik Historyczny” 1937, t. 13.

- Matuszewski J., *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce*, w: *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Szymczaka*, red. M. Domagała, Łódź 1994.
- Matuszewski J., *O przywilejach sołtysich XIII i XIV w. (Uwagi na marginesie edycji dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich przez ks. Stanisława Librowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, R. 94, nr 4.
- Morawski M., *Synod prowincjonalny diecezji gnieźnieńskiej w dawnej Polsce*, Włocławek 1935.
- Nowacki B., *Arcybiskup Jakub Świnka – budzielnik i propagator polskiej świadomości narodowej*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.
- Nowacki J., *Arcybiskup gnieźnieński Janusz i nieznan synod prowincjonalny roku 1258*, „Collectanea Theologica” 1933, t. 14, z. 1–2.
- Ozóg K., *Otoczenie intelektualne Mikołaja Trąby*, w: *Mikołaj Trąba. Mąż stanu i prymas Polski. Materiały z konferencji: Sandomierz 13–14 czerwca 2008 roku*, red. F. Kiryk, Kraków 2009.
- Pankiewicz R., *Wpływ prawa świeckiego na powstanie prawa patronatu*, „Kościół i Prawo” 2012, nr 2.
- Pelczar S., *Władysław Odonic. Książę wielkopolski, wygnaniec i protektor Kościoła (ok. 1193–1239)*, Kraków 2013.
- Plisiecki P., *Akt wdzięczności czy zapłata? – z badań nad rozumieniem dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, w: *Przestrzeń religijna Europy Środkowo-Wschodniej w średniowieczu*, red. K. Bracha, P. Kras, Warszawa 2010.
- Plisiecki P., *Relacje dziesięcinne w dekanacie Kije według tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza. Wykazy i tabele*, Lublin 2002.
- Plisiecki P., *Z badań nad siecią parafialną i dziesięciną. Przykład parafii w Dobrowodzie*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 2004, t. 1.
- Radomski K., *Upięczęnienie gospodarstw kmiecych w Małopolsce w latach 1253–1370*, Warszawa 2012.
- Radzimiński A., *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studia nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995.
- Silnicki T., *Arcybiskup Mikołaj Trąba*, Warszawa 1951.
- Silnicki T., *Kardynał legat Gwido. Jego synod wrocławski w r. 1267 i statuty tego synodu*, w: *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Szymczaka*, red. M. Domagała, Łódź 1994, t. 2.
- Silnicki T., Gołąb K., *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa 1956.
- Sochacka A., *Konfederacja Spytka z Melsztyna z 1439 r. Rozgrywka polityczna czy ruch ideologiczny?* „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16.
- Subera I., *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971.
- Szady B., *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003.

- Szewczyk J., *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968.
- Ulanowski B., *Laudum Vartense*, Kraków 1888.
- Ulanowski B., *Zjazdy piotrkowskie z r. 1406–1407 i ich uchwały*, Kraków 1887.
- Uruszczak W., *Ustawodawstwo synodów Kościoła katolickiego w Polsce w XIII i XIV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1999, t. 51, z. 1–2.
- Winroth A., *The making of Gratian’s Decretum*, Cambridge 2000.
- Wiśniowski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Witkowski K., *Władysław Odonic książę wielkopolski (ok. 1190–1239)*, Kraków 2013.
- Wojciechowska B., *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Kielce 2010.
- Wojciechowska B., *Małżeństwo w ustawodawstwie synodalnym Kościoła polskiego w późnym średniowieczu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, t. 67, z. 1.
- Wojciechowska B., Średniowieczne ustawodawstwo synodalne w Polsce wobec norm Kościoła powszechnego, w: *Postęp i zacofanie w kulturze Europy Środkowej*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 2015.
- Wroniszewski J., *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań–Wrocław 2001.
- Wyrozumski J., *Kościół i społeczeństwo polskie w świetle bulli papieża Innocentego III*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Warszawa 1997.
- Wyrozumski J., *Pontyfikat arcybiskupi i reformy Henryka Kietlicza*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.
- Wyszyński M., *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1929.
- Zachorowski S., *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza oraz organizacyjna 1396–1425*, Kraków 1915.
- Zachorowski S., *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.
- Zachorowski S., *Studia z historii prawa kościelnego i polskiego*, Kraków 1917.
- Zarosa W., *Dziesięcina w ustawodawstwie polskich synodów diecezjalnych w XIII–XV wieku*, „Saeculum Christianum” 2015, t. 22.
- Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997.
- Zygmunt L., *Drei polnische Bischöfe Und Juristen: Peter Wysz, Jakob aus Kurdwanów, Andreas Laskariü Und ihre Synodaltätigkeit in den Diözesen Krakau, Plock und Posen*, w: *Partikular synoden im späten Mittelalter*, hrsg. N. Krupa, L. Zygmunt, Göttingen 2006.
- Zygmunt L., *Późnośredniowieczne synody*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzys i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka, T. Graff, G. Ryś, Kraków 2013.
- Zygmunt L., *Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku (Gniezno–Kraków–Płock–Poznań–Włocławek)*, w: *Kultura prawna Europy Środkowej*, red. A. Barciak, Katowice 2006.

Zygner L., *W sprawie synodu prowincjonalnego w Uniejowie w 1414 r.*, w: *Si vis pacem para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Tadeuszowi Dubickiemu*, red. R. Majzner, Częstochowa–Włocławek 2013.

SUMMARY

Tithe in the legislation of the provincial synods of the metropolis of Gniezno in the Middle Ages

The article focuses on the problem of the tithe in the light of the synodal statutes of the metropolis of Gniezno in the Middle Ages. The chronological range of the article covers the period from 1217 (the statute of Archbishop Kietlicz) to 1420 (Wieluń-Kalisz statutes of Archbishop Trąba). This article analyzes the legislation of provincial synods that relate to the tithe issue. The most important problems regulated in this matter were: the problem of notorious replacement of the form of tithes, the rights of the parish (or patron) to that tribute, the legal basis of the tithe free (*decima libera*) and changes in the form of tithes under the influence reception on Polish territory of western-European patterns (e.g. German law).

KEYWORDS: tithe, provincial synods, the Archbishops of Gniezno, the synodal legislation